

Н.Б. Токсанбаева¹, З.Б. Мадалиева¹, Н.Қ. Тоқсанбаева¹

¹-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
(¹nazka94@bk.ru, ²madalievaz.b@bk.ru, ³n.toksanbaeva@mail.ru)

МЕКТЕПТЕРДЕГІ БУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада мектептегі буллинг – бұл балалардың білім алу кезінде негізгі құқығын бұзатын тікелей және жүйелі шабуылдардың жүргізілуі. Мектептегі буллинг – оқушылар арасында «физикалық, эмоциялық немесе интеллектуалдық зиян келтіру үшін өздерінің биліктерін күш ретінде пайдалану; бұл жеке тұлғаның немесе топтың өзін қорғай алмайтын адамға қарсы қасақана, тұрақты зорлық-зомбылық көрсетуі». Бұл мақалада мектеп ортасындағы буллинг (құрбылар арасындағы буллинг) мәселесінің теориялық аспектісі берілген: анықтамасы, буллинг жүйесі, буллингке қатысушылардың ерекшеліктері. Оның барлық қатысушылары үшін салдары атап өтілді. Білім беру ортасына қатысушыларға психологиялық білім беру арқылы буллингтің алдын алуға баса назар аударылады.

Буллингке қарсы бағдарламалардың табыстылығы туралы айтудың ең маңызды факторы мектептегі қорқытуға қатысы бар барлық тараптармен – жәбірленушілермен, агрессорлармен және куәгерлермен, яғни жанжалдың үшінші тұлғалары мен кешенді және бір мезгілде профилактикалық жұмыс болып табылады. Буллингтің алдын алу үшін «мектеп оқушыларымен тәрбие жұмысын, сонымен қатар мұғалімдер, мектеп әкімшілігі өкілдері және ата-аналар арасында түсіндірме жұмыстарын жүргізу» қажет екенін көрсетеді. Қорыта айтқанда, «сыныптың әрбір мүшесінің дұрыс емес мінез-құлқын көрсететін» бұл мәселені шешуге кешенді тәсіл қолданылуы қажет.

Түйін сөздер: буллинг, мектеп, оқушылар, мектептегі буллинг, жәбірленуші, агрессорлар, куәгерлер, мұғалімдер.

Н.Б. Токсанбаева¹, З.Б. Мадалиева¹, Н.К. Токсанбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(¹nazka94@bk.ru, ²madalievaz.b@bk.ru, ³n.toksanbaeva@mail.ru)

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРОГРАММЫ ПРОФИЛАКТИКИ БУЛЛИНГА В ШКОЛАХ

Аннотация.

В статье описывается школьный буллинг (буллинг) – прямые систематические нападения на детей, нарушающие их основные права во время обучения. Запугивание в школе – это практика среди учащихся «использования своей власти в качестве рычага для нанесения физического, эмоционального или интеллектуального вреда; это преднамеренный, продолжительный акт насилия со стороны отдельного лица или группы против беззащитного человека». В данной статье представлен теоретический аспект проблемы буллинга (травли среди сверстников) в школьной среде: определение, виды буллинга, буллинг-система, особенности участников травли. Выделены последствия буллинга для всех его участников. Делается акцент на профилактике буллинга посредством психологического просвещения участников образовательной среды.

Важнейшим фактором успеха антибуллинговых программ является комплексная и одновременная профилактическая работа со всеми сторонами, участвующими в школьной травле – жертвами, агрессорами и свидетелями, то есть третьими сторонами конфликта. В целях предотвращения издевательств необходимо «проводить воспитательную работу со школьниками, а также разъяснительную работу между учителями, представителями администрации школы и родителями». В заключение, который «показывает неправильное поведение каждого члена команды» для решения этой проблемы необходим комплексный подход.

Ключевые слова: буллинг, школа, учащиеся, школьный буллинг, жертва, агрессоры, свидетели, учителя.

N.B. Toxanbayeva¹, Z.B. Madaliev¹, N.K. Toxanbayeva¹

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(¹nazka94@bk.ru, ²madalievaz.b@bk.ru, ³n.toksanbaeva@mail.ru)

THE PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE BULLYING PREVENTION PROGRAM IN SCHOOLS

Abstract

The article describes school bullying (bullying) - direct systematic attacks on children that violate their fundamental rights during education. School bullying is the practice among students of “using their power as leverage to inflict physical, emotional, or intellectual harm; it is a deliberate, sustained act of violence by an individual or group against a defenseless person.” This article presents the theoretical aspect of the problem of bullying (bullying among peers) in a school environment: definition, types of bullying, bullying system, characteristics of the participants in bullying. Consequences highlighted bullying for all its participants. Emphasis is placed on the prevention of bullying through psychological education of participants in the educational environment.

The most important factor for the success of anti-bullying programs is comprehensive and simultaneous preventive work with all parties involved in school bullying - victims, aggressors and witnesses, that is, third parties to the conflict. In order to prevent bullying, it is necessary to “conduct educational work with schoolchildren, as well as explanatory work between teachers, representatives of the school administration and parents.” In conclusion, which “shows the misbehavior of every team member,” a holistic approach is needed to solve this problem.

Keywords: bullying, school, students, school bullying, victim, aggressors, witnesses, teachers.

КІРІСПЕ

Мақалада әлеуметтік-мәдени, психологиялық және демографиялық аспектілердегі мектеп буллингінің мәселелері қарастырылады. Қазақстан мектептерінде антибуллингтік бағдарламаларды қолдану қажеттілігі туралы, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында, қалаларында және басқа да елді мекендерінде мектеп буллингінің әлеуметтік-мәдени ерекшелігінің жеткіліксіз зерттелуіне байланысты буллингпен күрестің тиімді стратегиясын таңдаудың мүмкін болатын қиындықтары туралы мәселелер талқыланады. Қала мектептерінде өткізілген нәтижелер баяндалады. Буллинг тәжірибесінің таралуын зерттеу, құрдастарының атына агрессияға деген қарым-қатынас және мектеп оқушыларының буллингке агрессорлар немесе құрбандар ролінде тартылуы.

Жиналған деректерді статистикалық талдау бір жағынан оқушылардың сыныптағы буллинг туралы сұрақтарға жауаптарының арасындағы елеулі айырмашылықтарды және екінші жағынан мұғалімдер ұсынған буллингтің бастамашылары мен құрбандары туралы оқушылардың ұсыныстары туралы қарастырылады. Мұндай айырмашылықтардың себептері сұралған оқушылардың көпшілігі мұғалімдерге зақым келтірген жағдайлар туралы

әңгімелемейді, сондай-ақ оқушылар мен мұғалімдердің мектептегі "қорлау", "әлімжеттік" немесе "буллинг" деп аталуы мүмкін деген ойындағы болжамды айырмашылықтардың болуы. Сауалнама нәтижесі бойынша, сұралған оқушылар арасында Алматы қаласының мектептерінеде сыныптастарына агрессияға төзімділіктің деңгейі жоғары. Оқу үлгерімі, отбасы табысының деңгейі және этникалық өлшемдері сияқты факторлардың маңыздылығын талдау көрсеткендей, тек этникалық өлшемдер факторы бойынша ғана буллингке құрбандық рөліне тартылу туралы жауаптарда шынайы айырмашылықтар байқалатынын көрсетті. Жүргізілген зерттеу нәтижелері мектеп буллингін зерттеудің әлемдік және қазақстандық тәжірибесі контекстінде қарастырылады. Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы мектеп буллингін зерттеу бойынша күш-жігерді жүйелеу мәселесіне ерекше назар аударылады, мектеп ортасындағы буллинг мәселесін ашық және конструктивті талқылауды ұйымдастыру қажеттілігі байқалады.

Мектептегі буллинг - бұл кең таралған құбылыс және оның әртүрлі көріністері жасөспірімдік ортада кездеседі. Буллинг мектеп оқушылары арасында ғана емес, сонымен қатар мұғалімдердің мектеп оқушыларына қатысты болуы да мүмкін. Буллингтің ең көп таралған түрі мектептегі зорлық-зомбылық болып табылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі уақытта буллинг (зорлық-зомбылық) мәселесі білім беру ортасында агрессияның көрінісі ретінде өзекті болып отыр. Мектептегі баланың жеке әлеуетін толық дамыту және іске асыру тек ыңғайлы психологиялық-педагогикалық жағдайда мүмкін болады. Олардың арасында орталық орын тұлғааралық қарым-қатынас сапасына және білім беру саласындағы психологиялық қауіпсіздікке тиесілі. Алайда, заманауи өмірлік контекст зорлық-зомбылық құбылыстарын оқыту мен тәрбиелеу процестерінен жоққа шығармайды. Осыған байланысты білім беру саласындағы буллинг құбылысын зерттеу қажет, өйткені ол білім беру саласының қауіпсіздігін бұзып, тұлғаның дамуына теріс әсер етуі мүмкін. Жасөспірім кезіндегі буллингтің адамға әсерін зерттеу өте маңызды, өйткені «Мен» образы, өзін-өзі тану өнімі ретінде дамудың маңызды кезеңінен өтеді. Жасөспірім кезеңі өзін мінсіз және нақты бейнелеудегі сәйкессіздік, талаптардың жеткіліксіз деңгейі, өмір жоспарларының белгісіздігі және т.б. сияқты ерекшеліктермен сипатталатындықтан, кәмілетке толмағандарға қатысты буллингтің (зорлық-зомбылықтың) кез-келген түрі өзін-өзі тануда өздері туралы жағымсыз идеяларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әртүрлі зерттеулерге сәйкес, мектептегі буллинг балалар мен жасөспірімдердің ортасында 60-80% кездеседі. Құндылықтардың мұндай кең ауқымы буллингтің таралуын бағалаудың әртүрлі әдістемелік тәсілдерімен де, біркелкі немесе ұқсас бағалау әдістерімен, зерттеу үлгілерінің жасы мен мәдени ерекшеліктерімен де байланысты. Буллинг таралуын бағалау, сондай-ақ оның белгілерін анықтау арнайы ғылыми мәселе, оны талқылау арнайы зерттеулерге арналған. Буллинг өзгермелілігі жеке және топтық факторлардың, микро және макроэкологиялық факторлардың, сондай-ақ олардың комбинациясы әсерінен болатынын көрсететін көптеген зерттеулер бар. Алайда буллинг таралуын бағалау кезінде құндылықтардың мұндай таралуы, ең алдымен, әдіснамалық түсініксіздікпен, осы құбылысты түсінудегі әдістемелік негіздердегі айырмашылықпен байланысты.

27 елде жүргізілген 11-15 жас аралығындағы жасөспірімдер арасындағы буллинг таралуын зерттеу, әр елге байланысты ұлдардың 5-тен 30% -ға дейін және қыздардың 2-ден 20% -ға дейін буллингке үнемі қатысатынын көрсетеді. Бұл жағдайда ұлдардың 5-тен 28% -ға дейін және қыздардың 3-тен 27% -ға дейін құрбан болады. Жоғары сынып оқушыларының 29%-ы айына екі реттен көп болса, орта сынып оқушыларының 30%-ы бірнеше рет буллингке ұшыраған [1].

Буллингті жеке мәселе ретінде зерттеу өткен ғасырдың 70-ші жылдарында психологтардың еңбектерінен кездеседі. Бірақ бұл құбылысты жүйелі зерттеу D.Olweus-тің 1973 жылы жарық көрген "Тұлға және агрессия" кітабынан бастау алады. Осы жұмыста алғаш

рет буллинг ұғымы ұзақ уақыт бойы жалғасатын жүйелі қорлау, құқық бұзушы жәбірленушіге өзінің билігін қолдану әрекеті ретінде анықталды [2].

Тарихи тұрғыдан алғанда, мектептегі зорлық-зомбылықтың анықтамасы пайда болғаннан кейін де, әртүрлі зерттеушілер ұзақ уақыт бойы остракизм, топтан оқшаулау, елемеу, физикалық қарым-қатынастарға ғана назар аударуы сияқты буллингтің жанама көріністеріне назар аудармады. Қазіргі уақытта буллингті анықтаудың және түсінудің түрлі тәсілдері болса да барлық зерттеулерде жәбірленушіге жүйелі түрде жасалатын зорлық-зомбылық әрекеттері деп көрсетеді. Көбінесе психологиялық әдебиеттерде буллинг ұғымы жүйелі түрде қайталанатын, адам денсаулығына физикалық және психологиялық тұрғыда кері әсер ететін іс-әрекеттерді қасақана жасау ретінде көрсетеді. Әр автор әсер ету ретінде буллингтің әртүрлі формаларын ажыратады: физикалық (соққылар), ауызша (лақап аттар, қорлау, қорқыту) және жанама (қауесеттер тарату, жәбірленушінің жеке заттарын бүлдіру, елемеу, оқшаулау), сондай-ақ кибербуллинг - қорлау, қорқыту қазіргі заманғы коммуникациялық техникалық құралдардың көмегімен жала жабу [3].

В.С. Собкин мен М.М. Смылова (2014) жүргізген буллингті зерттеулері көрсеткендей, сауалнамаға қатысқан оқушылардың әрбір екіншісі құрдастарының психикалық немесе физикалық агрессиясына ұшыраған, белгілі болғандай, мектептегі әлімжеттіктің құрбаны болу мүмкіндігі бірқатар демографиялық және әлеуметтік - стратификациялық факторлармен анықталады, атап айтқанда, төмен экономикалық және әлеуметтік мәртебе мектептегі қудалауға ұшыраудың қауіп факторларының бірі болып табылады [4].

М.Л. Бутовская мен Г.С. Русакова жүргізген зерттеуде сонымен қатар «буллингтің жасөспірімдердің бірге өмір сүру ерекшеліктерін көрсететін өзіндік ерекшеліктері (қалалық немесе ауылдық жерлер), мәдени және әлеуметтік ерекшеліктері» атап өтілген (Бутовская, Русакова, 2016, 109б.) [5]. Зерттеу жұмыстары әр түрлі аймақтардағы бір елдің ішінде, басқаша типтегі елді мекендерде және бір қаланың әртүрлі мектептерінде буллинг әр қилы формада болуы мүмкін және бұл фактіні талдау кезінде ешқандай жолмен жеңілдетуге болмайды.

Мектептердегі буллингпен күресудің алғашқы бағдарламасын Д. Олвейс 1982-1984 жылдары жасаған. Бағдарламаны жүзеге асыруға ата-аналар белсені қатысты «Ата-аналар мен мұғалімдер қауымдастығы жиналыстары және ата-аналар жиналыстары (тренингтер, буклеттер тарату, психологтар мен әңгімелесу) арқылы ата-аналар қоғамдастығы мен белсенді жұмыс жүргізілді» [6]. Бұл бағдарламаны жүзеге асыру нәтижесінде мектептегі орта мен мектеп оқушыларының өзара қарым-қатынасы қауіпсіз әрі достық сипатқа ие болды, балалардың оқу үлгерімі артып, сабаққа келмеу мен бұзақылық әрекеттер саны азайды.

Оның ұсыныстарына негізделген ОВРР (Olweus Bulling Prevention Program) бағдарламасы Д.Ольвейстің есімімен аталады. Бағдарлама АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Германия, Мексика, Норвегия мен Швецияда жүзеге асырылады. Бағдарламаны жүзеге асыру мектеп оқушылары мен олардың мұғалімдерінің буллинг құбылысы және оның нені білдіретіні туралы хабардар болу деңгейін арттыруға бағытталған. Бағдарлама барысында мұғалімдер зорлық-зомбылықты тану және оны тоқтату және зардап шеккендерге көмек көрсету үшін зорлық-зомбылық жағдайларына дұрыс араласу дағдыларына үйретіледі. Мектептегі әр сыныптың буллингке қарсы өз ережелері бар, сонымен қатар мектепте күрделі жанжалды жағдайларды шешуге көмектесетін мамандар жұмыс істей бастады. 2014 жылы Литва, Норвегия және Швецияда зерттеу жүргізіліп, оған 32 мыңнан астам мектеп оқушылары қатысты. Бұл елдерде ОВРР бағдарламасын жүзеге асыру барысында мектептегі буллинг жиілігі кейбір жағдайларда 60%-ға дейін төмендеген [7].

Буллингтің пайда болуына мектеп ортасы да әсер етеді.

1. Біріншіден, мұғалімдердің буллингке қатысты позициясы белгілі екіжақтылықпен сипатталады. Осылайша, мұғалімдер буллингті өз мінез-құлқымен және мектептегі атмосферамен байланыстырмай, жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерінен іздеуге бейім. Сонымен қатар, кейде мұғалімдерге сыныпта жасөспірімдерге буллингті тәртіп құралы ретінде пайдалану ыңғайлы болып келеді.

2. Екіншіден, мұғалімдер буллингтің нақты себептерін де, көлемін де білмейді. Буллингтің ең кең тараған физикалық түрін қарастыра отырып, жала жабу, өсек тарату, мәжбүрлеу, мүлікке зиян келтіру сияқты нысандарға аз көңіл бөле отырып, олар құбылыстың қайнар көзін жәбірленушінің сыртқы түрінен, кикілжіңінен немесе әлеуметтік жағдайынан көреді, араласпауды жөн көреді. Сыныптың ішкі істерінде көбінесе мектеп елемеу позициясын ұстанады, бұл ақыр соңында құқық бұзушылардың агрессивті мінез-құлқының күшеюіне әкеледі.

3. Үшіншіден, жасөспірімдерде мұғалімдермен ресми қарым-қатынастар буллинг факторы ретінде әрекет етеді [8].

Әлемнің 40 елдерінде жасөспірімдердің мектепке деген көзқарасы бойынша зерттеу жүргізілді, бұл баланың сыныптастарымен қарым-қатынасы бұзылса, буллингтің құрбаны болу қаупі арта түсетінін көрсетті. Бала мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас конструктивті емес болса, құқық бұзушыға айналу қаупі артады: мұғалімдер оқушыларға тым іріктеліп, олардың кейбіріне әділетсіздік танытады, оларға көмектесуге ұмтылмайды. Бұл жағдайда жасөспірімдер жасаған және басынан өткерген әлеуметтік жағдай жасөспірімдер арасында буллингтің көрінуіне ықпал етеді [9].

Осыған байланысты білім беру мекемесіндегі буллинг фактілерін дер кезінде анықтау мәселесі өзекті болып отыр. Мұғалімдер үшін баланы құрбыларының жиі мазақ етіп, ренжітетіндігі ескерту белгісі болуы керек: оны жиі мазақ етеді, қорлайды немесе қорқытады, басқа құрбыларының тілегін орындауды талап етеді және бұйрық береді. Үзіліс кезінде бала көп уақытты жалғыз өткізеді, сабақтан тыс уақытта құрдастарымен араласпайды. Оның сыныпта бірде-бір досы жоқ, топтық ойындарда балалар оны соңғылардың арасынан таңдайды немесе онымен бір топта болғысы келмейді, ол сабақтың тақырыбы немесе үй тапсырмасы құрбыларынан туралы сұрамайды. Мектепте немесе сыныпта агрессивті (жиі ұрысатын, үнемі ренжітетін және қорлайтын, импульсивті) балалардың болуы ересектерді қорқыту мүмкіндігі туралы ескертуі керек.

Балалық және жасөспірімдік шақта буллингті бастан кешіру өте ауыр және оның тікелей салдарымен қатар, адамның болашақ өміріне айтарлықтай әсер етеді. Әрине, бұл баланың өзін-өзі бағалауының қалыптасуына, оның коммуникациялық мүмкіндіктерінің деңгейіне және қол жеткізуге деген ынтасына әсер етеді. Буллингтің жағымсыз салдары көңіл-күйдің төмендеуі, мазасыздықтың жоғарылауы, қорқыныш, ашулану, ұйқының бұзылуы, тәбеттің бұзылуы, бас ауруы, асқазан-ішек жолдарының бұзылуы және басқа психосоматикалық бұзылуларды қамтиды. Мұндай оқушылар сабақта жиі зейіні шашыраңқы, зейінін шоғырландыру және материалды меңгеру қиынға соғады. Сондай-ақ буллинг барлық қатысы бар адамдарға (тек жәбірленушілерге ғана емес) айтарлықтай зиян келтіретіні анық. Осылайша, агрессор болып табылатын балалар басқа балаларға қарағанда қылмыстық тарихқа түсіп, қақтығыстарды шешу мен әлеуметтік өзара әрекеттесу туралы бұрмаланған идеяны қалыптастырады. Тікелей буллингке қатысы жоқ балалар әлі де көптеген жағымсыз эмоцияларды (құрбан болудан қорқу, әлсіздік, мектепке деген теріс көзқарас) сезінеді [10].

Мұғалімдер үшін буллингтің ең жиі кездесетін салдары балалармен қарым-қатынаста негативті эмоциялардың көп болуы, сыныптағы тәртіп проблемалары, оқушылар үлгерімінің төмендеуі, жеке басының әлсіздігі сезімдерінің пайда болуы және шиеленісуі, әкімшілік жазаға тартылу қаупі жағдайлары бақылаудан шыққанда және буллинг физикалық зақымға, суицидтік мінез-құлққа, ата-аналармен қақтығыстарға әкеледі. Соңғы жағдайда мұндай төтенше жағдайлар оқу орнының әкімшілігін назардан тыс қалдыра алмайды [11].

Осы мақала аясында білім беру ортасының барлық қатысушыларына, ең алдымен педагогикалық ұжымға психологиялық тәрбие беру бойынша дұрыс ұйымдастырылған жұмыстар арқылы мектептегі буллингтің алдын алуға назар аударғымыз келеді. Психологиялық профилактика педагог-психолог қызметінің бір түрі ретінде мектепке дейінгі және мектептегі балалық шақтың барлық кезеңдерінде балалардың психологиялық денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған. Оның негізгі міндеті - балаларда болуы

мүмкін психологиялық проблемалардың алдын алу. Мектепте буллингтің алдын алу бойынша профилактикалық жұмыстың негізгі нәтижесі қауіпсіз ортаны құру болып табылады, яғни зорлық-зомбылықты тудыратын факторлардың әсері барынша азайтылатын немесе бейтараптандырылатын жағдайлар. Психологиялық білім беруді оқу-тәрбие процесінің барлық субъектілерінде психологиялық білімге деген қажеттілікті, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі анықтау, белгілі бір деңгейге жету мақсаттарында пайдалануға ұмтылу мен қабілеттерді дамыту жұмысы ретінде қарастырамыз. Психологиялық ағартушылықтың негізгі мақсаты – балалардың, ата-аналардың, мұғалімдердің, әкімшіліктің психологиялық мәдениетін қалыптастыру және жетілдіру. Ағартушылықтың негізгі функцияларына дамытушы, белсендіруші, құрылымдық, алдын алу қызметтері жатады.

Мектептегі буллингке ұшыраған жасөспірімге көмектесудің тиімдіалғышарты сауатты және негізді диагностика болуы мүмкін. Бұл әр баланың жағдайын тереңірек түсінуге және дұрыс түсінуге көмектеседі. Мектептегі буллинг - өте күрделі және көп қырлы құбылыс, оны диагностикалау қиын. Біз үшін мектептегі буллингке бейім жасөспірімдердің санын қалай дәл анықтай алатынымыз, сондай-ақ балаға және оның отбасына қазіргі кездегі қиындықтарды тез жеңуге көмектесу үшін немқұрайлылық деңгейін анықтау маңызды.

Мектеп оқушыларының арасында буллинг әртүрлі жағдайдаларда көрінеді. Жасөспірімдер арасында мектеп ішінде буллингтің қалай көрінетінін анықтау үшін көптеген диагностикалық әдістер мен сауалнамалар, анкеталар бар. Осылайша, неміс зерттеушісі Х.Каспер «Smob» сауалнамасын жасап шығарды, ол бірнеше елдерге, соның ішінде ТМД елдеріне де аударылды (С.В.Кривцова және оның әріптестері) [12].

Х.Каспердің сауалнамасы мектептегі буллинг процесінде қастандық орын алған кезде, оқушы үшін маңызды бес көмектесу құндылықтарын қамтиды. Бұл құндылықтардың ішінде мыналар ерекшеленеді:

- әлеуметтік статус;
- қарым – қатынас және өзін-өзі көрсету мүмкіндігі;
- өзге адамдар арасында болуға ұмтылу және әлеуметтік байланыстарға деген қажеттілік;

- мектеп өмірінің сапасы және мектептегі күнделікті жағдайлар;
- физикалық және мүліктік қол сұқбаушылық;

Құндылықтардың барлығы немесе бір бөлігі буллинг жағдайында айыптау мен қорлауға ұшырайды.

Білім беру ортасында буллингтің төрт ерекшелігі атап өтіледі:

- әрекеттердің агрессивтілігі және теріс бағыттылығы;
- жан жалға қатысушылардың құқықтары әртүрлі болатын қатынастардың пайда болуы;
- қасақана күш қолдану әрекеттері;
- жүйелілік [13].

Н.А. Ларченко буллингтің пайда болуының келесі себептерін көрсетеді:

- өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі;
- импульсивтіліктің жоғарылауы;
- бала тәрбиесінің төмен деңгейі;
- ата-ана тарапынан немқұрайлылық немесе шектен тыс қорғану;
- отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі;
- отбасындағы жанжалдар;
- оқушының шығу тегі мен келбеті туралы теріс пікірлер;
- есірткіні, ішімдікті, компьютерлік ойындарды теріс пайдалану;
- мектепте үлгермеген/оқыған оқушыны мазақтау;
- мазохизмге немесе садизмге бейімділік;
- отбасылық және жыныстық зорлық [14].

Соңғы онжылдықта отандық және шетелдік психологияда, педагогикада, медицинада және криминологияда буллинг және оның түрлері (мысалы, кибербуллинг) туралы көптеген

эмпирикалық зерттеулер пайда болды. Дегенмен, осы уақытқа дейін бірқатар мәселелер бойынша зерттеушілердің біртұтас ұстанымы жасалған жоқ. Олардың ішіндегі біріншісі және ең маңыздысы, біздің ойымызша, буллинг түсінігін анықтау және осы құбылысты агрессия, мектептегі зорлық-зомбылық және т.б. ұқсас ұғымдар арасында саралау мәселесі. Негізгі анықтаманың белгісіздігі биллингтің рөлдік құрылымын түсінуде, буллингтің таралуын бағалауда және осы саладағы алдын алу бағдарламаларын әзірлеуде кең өзгерістерді тудырады.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу барысында қолданылған эмпирикалық зерттеу әдістері:

- «Мектептегі атмосфера сауалнамасы» (А.А.Бочавер, В.Б. Кузнецова, т.б.);
- «Буллинг құрылымын анықтау» әдістемесі (Норкина Е.Г.);
- «Агрессивті мінез-құлық» әдістемесі (Е.П. Ильин, П.А. Ковалев).

Математикалық статистиканың әдістері:

- Спирменнің рангтық корреляция коэффициенті (r_s).

Эмпирикалық зерттеу жалпы білім беру ұйымдарының 8 сыныпта оқитын 182 жасөспірімнен құралды. Таңдау кездейсоқ негізде құрылды.

«Буллинг құрылымын анықтау» әдістемесі (Норкина Е.Г.) сыныпта оқушылар тарапынан да, мұғалімдер тарапынан да буллинг бар-жоғын білуге мүмкіндік береді, ал кейбір сұрақтар сыныпта буллингке қатысушыларының қандай рөлдері жиі кездесетінін анықтауға мүмкіндік береді.

О.Л Глазман классификациясына сәйкес диагностикалық нәтижелер негізінде буллингке қатысушыларының төмендегідей рөлдері бөлінеді:

1. Бастамашылар (құқық бұзушылар) жалпы агрессивтілік потенциалы жоғары тұлғалар ретінде сипатталады. Олар құрбандарына ғана емес, мұғалімдері мен туыстарына да «шабуыл жасайды».

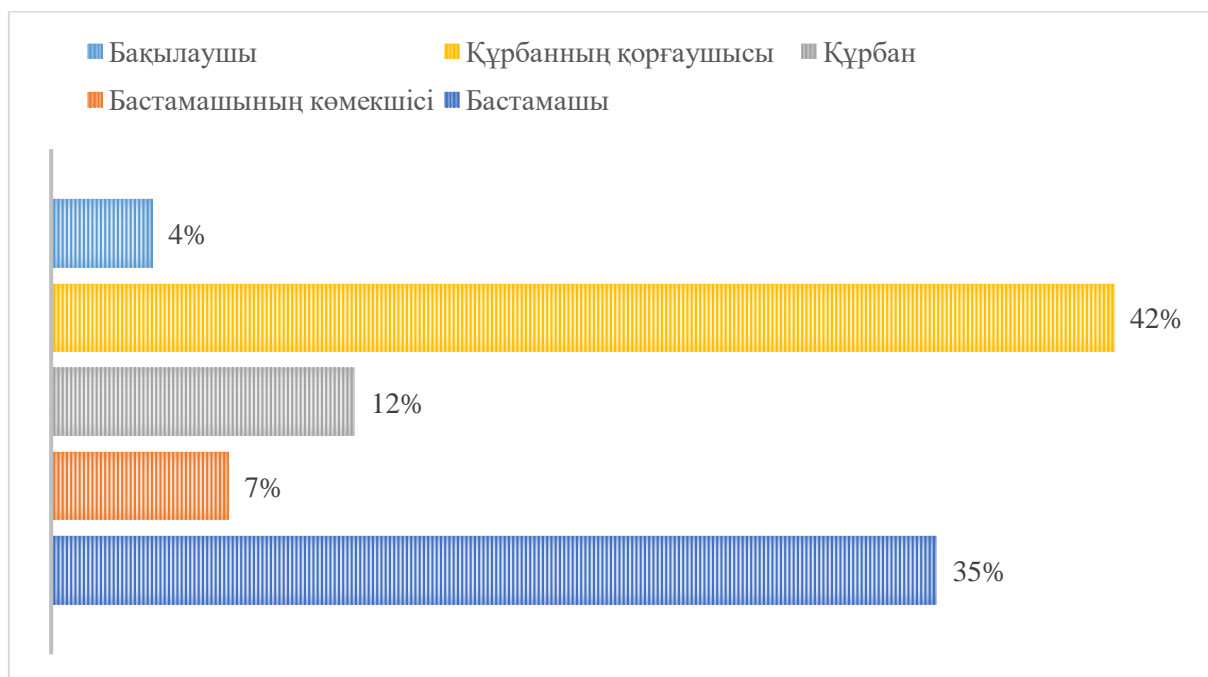
2. Бастамашының көмекшілері «құқық бұзушыға» көмектесуге және оған еліктеуге ұмтылумен сипатталады. Олар тікелей қорқытуды қолданады, олар адамдарды кемсітеді және оларды ұрады.

3. «Құрбанның» қорғаушылары сыныптастарының арасында ең үлкен беделге ие. Олар өз құрдастарын ортасында аз буллингке тап болады.

4. Құрбандар. Мұндай балалар психологиялық зорлық-зомбылықты, оқшаулануды және жалғыздықты, қауіп пен алаңдаушылықты сезінеді. Буллингтің «құрбандары» депрессия белгілерін, жоғары деңгейдегі мазасыздықты және басқа да осыған ұқсас жағымсыз эмоционалдық көріністерді көрсетеді.

5. Бақылаушылар (куәгерлер). Буллинг жағдайларында балалардың көпшілігі әртүрлілігі мен біркелкі еместігімен «куәгер» рөлінде болады [15].

Жасөспірімдер тобына арналған «Қорқыту құрылымы» диагностикасының нәтижелері 1-сурет берілген.

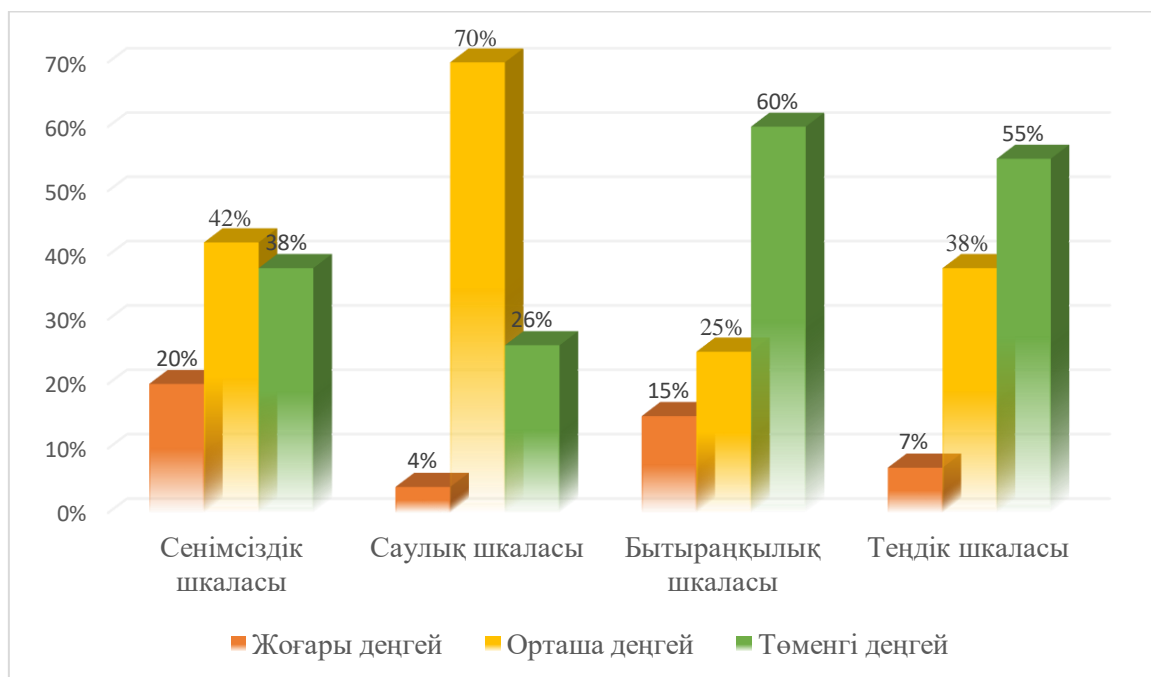
Сурет 1. «Буллинг құрылымын анықтау» әдістемесінің көрсеткіштері

«Буллинг құрылымын анықтау» әдістемесінің нәтижелеріне сүйенсек, жасөспірімдердің үштен бірі (35%) буллинг жағдайының бастамашысы, ал 7 % көмекші ретінде әрекет етеді (Сурет 1). Бастамашылар (шабуылдаушылар), әдетте, агрессивті. Олардың агрессиясы құрбыларына, туыстарына, жақындарына және ұстаздарына көрінеді. Көмекшілер – шабуылдаушыға көмектесетін, оның мінез-құлқына, оның мәнеріне еліктейтіндер. Олар жиі ұрып-соғып, құрбандарын кемсітеді. Осылайша, жасөспірімдер тобы мүшелерінің үштен бірінен сәл астамы (35 %) буллингтің белсенді қатысушылары болып табылады.

Жасөспірімдердің алтыдан бір бөлігі (12%) буллингтің құрбаны болса, 4 пайызы бақылаушы ретінде әрекет етеді. Құрбандар үнемі күйзеліске, мазасыздық пен қорқынышқа ұшырайды. Оларға бұзақылар шабуыл жасайды. Құрбандар қобалжу мен қорқыныштың жоғары деңгейімен сипатталады, депрессия белгілері жиі пайда болуы мүмкін, ал буллингтің бақылаушылары мен куәгерлері адамдардың ең аз таралған санаты болып табылады.

Барлық топтағы жасөспірімдердің жартысы (42%) қорғаушы рөлін атқарады. Қорғаушылар әдетте сыныпта беделі жоғары оқушылар болып табылады. Олар сирек шабуыл жасайды, сонымен қатар басқа оқушылар да оларға сирек шабуылдайды.

Мектепте жасөспірімдер арасындағы буллинг қаупін диагностикалау үшін «Мектептегі атмосфера сауалнамасы» әдісі тандалды. Әдістеме орталық мамандарының сараптамалық пікірлері негізінде әзірленді. А.А.Бочавер, В.Б. Кузнецова, П.В. Дмитриевский, М.А. Завалишна, Н.А. Капорская, К.Д. Хломов ұсынған 14 сұрақтан тұрады. Өртүрлі таңдау мүмкіндігімен 1-ден 8-ге дейін жауаптар берілген. 2-суретте буллинг қаупінің диагностикалық нәтижелері жасөспірімдер тобында көрсетілген.

Сурет 2. Жасөспірімдер арасындағы буллинг қаупі (%) нәтижелері

2-суретте біз зерттеген төрт шкала көрсетілген:

- сенімсіздік шкаласы;
- саулық шкаласы;
- бытыраңқылық шкаласы;
- теңдік шкаласы.

Осы шкалалар бойынша зерттеу нәтижелерін жеке жеке қарастырайық.

Бірінші шкала - сенімсіздік шкаласы 2-суретте біз жасөспірімдердің 20%-ында жоғары, ал жартысына жуығы (42%) орташа деңгейге ие. Бұл бізге сыныптың психологиялық атмосферасында жағымсыз аспектілер бар екенін, сондай-ақ мазасызданумен күресудің әртүрлі бейімсіз әдістерінің, соның ішінде буллинг және агрессивті мінез-құлықтың басқа түрлері айқын көрінеді.

Келесі шкалаға - саулық шкаласына көшейік, біз зерттелушілердің үштен екісі (70%) орташа деңгейге ие екенін көреміз. Бұл топта қолайлы және сенімді климатқа, ашық диалог пен өз пікірін білдіруге мүмкіндік беретін факторлар бар екендігін көрсетеді.

Келесі қарастыратынымыз - бытыраңқылық шкаласы. Деректер жасөспірімдердің жартысынан көбі (60%) бұл көрсеткіштің жоғары деңгейіне ие екенін көрсетеді, топтың бақылаусыздығы және қолдаудың жоқтығынан және диалог мүмкіндігінен оқушылар арасындағы байланыстарды болдырмау стратегиясын таңдау. Бұл буллингті тікелей тудырмайды, бірақ қорқыту жағдайы дамыған сайын оның тоқтау ықтималдығын азайтады, өйткені топқа өзара көмек пен қолдау жетіспейді.

Соңғы шкала теңдік шкаласы, жоғары деңгей (55%) және орташа деңгей (38%) жиі кездесетінін көреміз, бұл топта диалогқа мүмкіндік беретін әлеуметтік сенімділік бар, бірақ сонымен бірге топта агрессивтілік көріністері бар, бірақ олар әсіресе айқын емес және жасөспірімдердің бір-бірінен оқшаулануына ықпал етпейді.

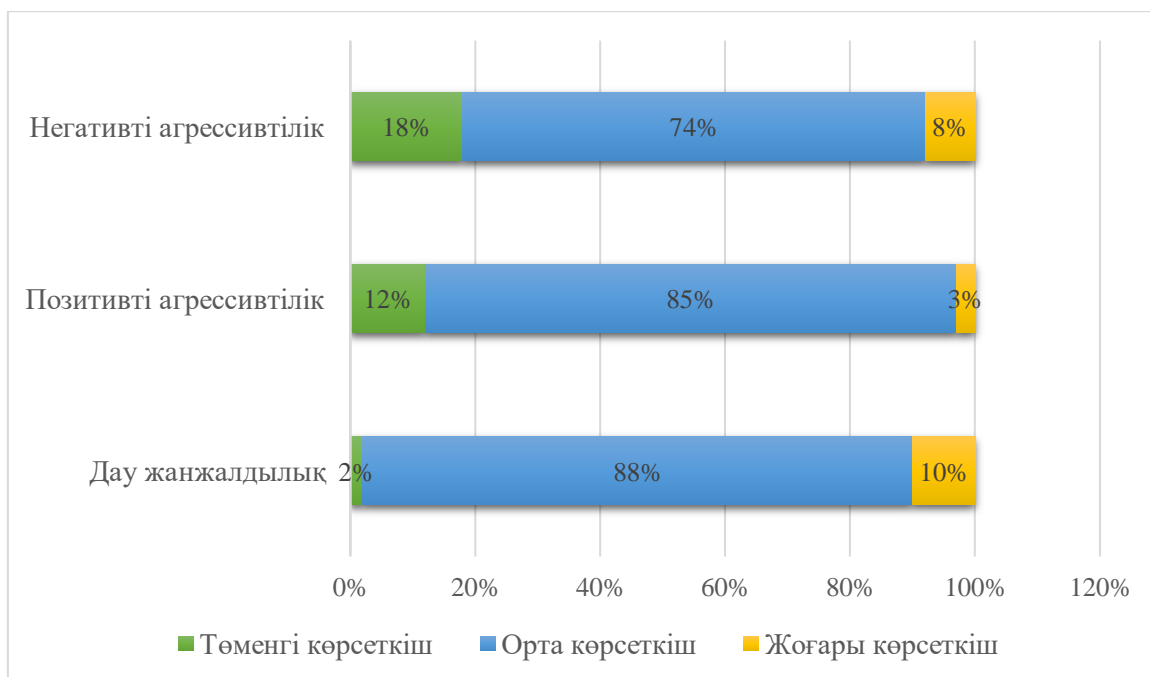
Зерттеудің келесі мәселесін шешу үшін Е.П. Ильин мен П.А. Ковалев әзірлеген «Агрессивті мінез-құлық» әдістемесі қолданылды. Бұл әдістемедегі сұрақтардың жауаптары сегіз шкалаға сәйкес келеді:

- «дау жанжалдылық»;
- «ренжігіштік»;
- «ымырасыздық»;

- «ымыраға келу»;
- «кекшілдік»;
- «басқалардың пікіріне төзбеушілік»;
- «күдіктілік».

Жасөспірімдер тобындағы жанжал мен агрессивтілікті диагностикалау нәтижелері 3-суретте көрсетілген.

Бірінші шкала – дау жанжалдылықты қарастырайық. 3-суретте қақтығыстың орташа көрсеткіші (88%) көбірек дәрежеде басым, жоғары көрсеткіш 10%, ал төменгі көрсеткіш 2% - і көрсетеді. Бұл топ мүшелерінің тез ашуланшақ, ымыраға келіспеушілік және сезімталдыққа бейім екенін көрсетеді, бірақ бұл сыныптастар арасындағы қарым-қатынасқа кедергі келтірмейді.

Сурет 3. Жасөспірімдер тобындағы агрессивтілік пен дау жанжалдылық нәтижелері (%)

Келесі шкала – позитивті агрессивтілік: орташа көрсеткіш басым (85%), төмен көрсеткіш 12% және жоғары көрсеткіш 3%, мұндай нәтижелер топта студенттерде ымырасыздық бар, олар үшін ымыраға келу қиын екенін көрсетеді, бұл қасиеттер мақсатқа жетуге көмектеседі, бірақ кейбір жағдайларда олар зиянды әсер етуі мүмкін. Негативті агрессивтілік шкаласы бойынша нәтижелерді талдай отырып, орташа көрсеткіштер де басым (74%), төмен және жоғары көрсеткіштерді субъектілердің сәйкесінше 18% және 8% көрсеткенін байқауға болады (Сурет 3). Бұл зерттелетін жасөспірімдер тобында бір-біріне деген теріс көзқарастың көрінуі мүмкін екенін, әр оқушының пікірі тыңдалып, ескерілмейтінін көрсетуі мүмкін.

Зерттеуіміздің статистикалық маңыздылығын дәлелдеу үшін – біз Спирмен дәрежелі корреляция коэффициентін (r_s) қолдандық. Бұл әдісті қолдана отырып, біз дау жанжалдылық пен агрессивті мінез-құлық пен буллинг құрылымы арасындағы байланысты бағаладық (3-кесте). Біз қақтығыс пен агрессивті мінез-құлық бар адамдар көбінесе буллингті қоздырушылар ретінде әрекет етеді деп есептейміз.

1-кестеден дау жанжалдылық ($r_s = 0,682, p \leq 0,01$), позитивті агрессивтілік ($r_s = 0,200, p \leq 0,05$) және субъектінің теріс агрессивтілігі ($r_s = 0,536, p \leq 0,05$) арасындағы байланыс туралы келесі деректерді көруге болады. Мектеп тобында бастамшылардың көмекшілері,

буллер рөлімен. Алынған нәтижелер жасөспірімнің қақтығыс мінез-құлқы мен оның буллинг процесіндегі қоздырушы рөлі арасында байланыс бар екенін көрсетеді. Бірақ субъектінің позитивті және негативті агрессивтілігі арасында ешқандай байланыс жоқ екендігін көреміз.

Кесте 3

Дау жанжалдылық пен агрессивті мінез-құлық және буллинг құрылымы арасындағы қарым-қатынастың нәтижелері

	Дау жанжалдылық		Субъектінің позитивті агрессивтілігі		Субъектінің негативті агрессивтілігі	
	Критерийдің эмперикалық мәні	Маңыздылық деңгейі	Критерийдің эмперикалық мәні	Маңыздылық деңгейі	Критерийдің эмперикалық мәні	Маңыздылық деңгейі
Бастамшылардың көмекшілері, буллерлер	$r_s = 0,682$	$p \leq 0,01$	$r_s = 0,200$	$p \leq 0,05$	$r_s = 0,536$	$p \leq 0,05$
Құрбанның қорғаушылары	$r_s = -0,228$	$p \leq 0,05$	$r_s = 0,025$	$p \leq 0,05$	$r_s = -0,213$	$p \leq 0,05$
Құрбандар	$r_s = -0,500$	$p \leq 0,05$	$r_s = -0,175$	$p \leq 0,05$	$r_s = 0,500$	$p \leq 0,05$

«Құрбандарды» қорғаушы рөлін алсақ және дау жанжалдылық ($r_s = -0,228$, $p \leq 0,05$), позитивті агрессивтілік ($r_s = 0,025$, $p \leq 0,05$) және негативті агрессивтілік ($r_s = -0,213$, $p \leq 0,05$) көрсеткіштерін алсақ, онда сіз ешқандай байланыс анықталмағанын көре аласыз. Бұл буллинг жағдайында агрессия мен қақтығыс оларға ешқандай әсер етпейтінін көрсетеді; олар мұндай жағдайларда өздерінің эмоцияларын бірінші орынға қоймастан сабырлы, парасатты және салқын әрекет етеді.

Буллингтің келесі қатысушыларын, атап айтқанда «құрбандарды» ескере отырып, біз сондай-ақ үш көрсеткішті қолданамыз: дау жанжалдылық ($r_s = -0,500$, $p \leq 0,05$), позитивті агрессивтілік ($r_s = -0,175$, $p \leq 0,05$), негативті агрессивтілік ($r_s = 0,500$, $p \leq 0,05$), және біз байланыс жоқ екенін көреміз. Бұл сондай-ақ буллингтің бұл субъектісі агрессивтілік пен қақтығыспен сипатталмайтынын, олар сирек дұшпандық сезінетінін және жиі ұрыспайтынын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда келтірілген нәтижелерге сүйене отырып, буллингті бастамшылардың көмекшілері мен жақтастары басқаларға қарағанда қақтығысты дамытқан деген жалпы қорытынды жасауға болады. Олар ымырасыз, дау-дамайға түсуді жақсы көреді, көбінесе өз әрекеттерінде импульсивті болады, сондықтан мектептегі жасөспірімдер тобында буллинг басталуы мүмкін. Бұл нәтижелер арқылы қорытынды жасасақ, жасөспірімдерде буллинг пен агрессивті мінез-құлық арасындағы байланыстың болуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Агрессивті және жанжалды мінез-құлық деңгейі жоғары жасөспірімдер қоздырғыш ретінде әрекет етеді.

Осылайша, жасөспірімдерде буллингтің алдын алудың негізгі стратегиялары, біріншіден, білім беру кеңістігінің барлық субъектілерінің, әсіресе ересектердің: мұғалімдер мен ата-аналардың, сонымен қатар жасөспірімдердің өздері ғана емес, олардың мінез-құлқын өзгертуге бағытталуы керек; екіншіден, жасөспірімдердің буллингтің профилактикалық жұмыстың негізгі алушылары куәгерлер болып табылады; үшіншіден, алдын алу бағдарламалары ғылыми зерттеу деректеріне және белгілі бір мектептегі жағдайды зерттеу нәтижелеріне сәйкес арнайы алгоритм бойынша құрылуы керек.

Сондай-ақ, агрессивті мінез-құлық күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс екенін атап өтуге болады, оның деңгейі қалыпты шектерде жасөспірімге қоршаған ортаға

бейімделуге мүмкіндік береді, ал агрессияның жоғары деңгейі қоғамға әсер ететін бірқатар жағымсыз салдарға әкеледі. Әдетте, агрессивтілік жеке тұлға үшін қажет, өйткені мүлдем агрессивті емес жасөспірім конформист, жігерлі, пассивті және т.б. Осылайша, кішігірім агрессия деңгейі (төмен немесе орташа) жасөспірімдер үшін қолайлы және тіпті әлеуметтік бейімделу үшін қажет, бірақ агрессия деңгейі нормадан асып кетсе және тұтастай алғанда қоғамға теріс әсер ететін бірқатар салдарға әкеп соқтырса, онда ол агрессияға айналады. Қоғам түрлі әлеуметтік желілерде және теледидарда қорлауды көрсету арқылы буллингпен күресуге тырысуда. Бірақ бұл мәселенің тиімді шешімі болып табылмайды.

Буллинг мектеп оқушыларының арасында анық байқалады және психологтар мен мұғалімдердің мұқият назарын талап етеді. Мектеп оқушылары арасындағы буллинктің алдын алу бойынша іс-шаралар мектеп оқушыларының өз өмірі мен денсаулығына құндылық көзқарасын қалыптастыруға, әрбір баланың субъект ретінде табысты әлеуметтенуіне ықпал ету мақсатында білім беру ұйымында тәрбиелік атмосфераны құруға бағытталуы тиіс екенін атап өткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гришина Т.Г. Исследование буллинга среди школьников: обзор зарубежных исследований. Современная прикладная психология: теория и практика: сборник статей Международной научно - практической конференции: в 2 т. / под ред. Т.Н. Мельникова, Н.Т. Колесник. Т. 2. М.: ИИУ МГОУ, 2017. С. 14-17
2. Olweus D. Aggression in the schools: Bullies and whipping boys. Washington, DC: Hemisphere (Wiley), 1978. P. 160–183.
3. Peczak S., Pirc T. Bullying and perceived school climate: Victims' and bullies' perspective. *Studia psychologica*. 2017. Vol. 59 (1). P. 22-33.
4. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д.А. Миллер, Э. Лейн. СПб. : Питер, 2001. С. 240–274.
5. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. Вестник Томского государственного педагогического университета. 2011. ТГПУ. № 6 (18). С. 151-154
6. Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention // *Psychology, law and criminal justice: international developments in research and practice*. 1995. Vol. 6, No 6. P. 248-263.
7. Джимерсон С.Р. и др. Справочник по вопросам школьного насилия и школьной безопасности: международное исследование и практика. Нью-Йорк, 2012.
8. Ачитаева И.Б. Деструктивные взаимоотношения в учебных группах образовательных учреждений. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Москва, 2010. 25 с.
9. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2013. Т. 10. № 3. С. 149–159. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/bullying-kak-obekt-issledovaniy-ikulturnyy-fenomen> (дата обращения: 12.11.2022).
10. Кон И. С. Что такое буллинг, как с ним бороться? // *Семья и школа*. 2006. № 11. С. 15–1
11. Ожиёва Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. URL: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.html (дата обращения: 12.11.2022).
12. Воликова С.В., Калинкина Е.А. Детско-родительские отношения как фактор школьного буллинга // *Консультативная психология и психотерапия*. 2015. № 4 (88). С. 138–161.
13. Соловьев, Д. Н. Модель профилактики буллинга среди школьников подросткового возраста [Электронный ресурс] / Д. Н. Соловьёв // *Науковедение*. 2014. - Вып. 3 (22). - Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/PDF/121PVN314.pdf> (дата обращения: 14.12.2016)

14. Ларченко, Н.А. Буллинг - причины, формы, профилактика: методический материал [Электронный ресурс]/ Н.А. Ларченко. - Волгоград, 2015. – 23с. – Режим доступа: <http://docplayer.ru/27581035-Bulling-prichinyformy-profilaktika.html> (дата обращения: 8.01.2017)

15. Глазман О.Л. Психологические особенности участников буллинга // Известия Российского гос. пед. ун-та имени А.И. Герцена. – 2009. – № 105. – С. 159–165.

References:

1.Grišina T.G. Issledovanie býllinga sredi shkolnikov: obzor zapýbejnyh issledovanij. Sovremennaja prikladnaja psihologija: teorija i praktika: sbornik statej Mejdýnapodnoi naúčno - ppaktičeskoj konferentsii: v 2 t. / pod ped. T.N. Melnikova, N.T. Kolecnik. T. 2. M.: ИÝ MГОÝ, 2017. С. 14-17

2.Olweus D. Aggression in the schools: Bullies and whipping boys. Washington, DC: Hemisphere (Wiley), 1978. P. 160–183.

3.Ресјак S., Pirc T. Bullying and perceived school climate: Victims' and bullies' perspective. Studia psychological. 2017. Vol. 59 (1). P. 22-33.

4.Lem D.A. Shkolnaja travlja (býlling) // Detckaja i podpockovaja psihoterapija / pod ped. D.A. Millep, E. Lem. SPb. : Piter, 2001. С. 240–274.

5.Petpociants V.P. Ppoblemaja býllinga v sovremennoj obpazovatelnoj srede. Vestnik Tomckogo gosýdapctvennogo pedagogičeskogo ýnivercитета. 2011. TGPÝ. № 6 (18). С. 151-154

6.Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention // Psychology, law and criminal justice: international developments in research and practice. 1995. Vol. 6, No 6. P. 248-263.

7.Djimepcov C.P. i др. Справочник по вопросам shkolnogo nacilija i shkolnoj bezopacности: mejdýnapodnoe issledovanie i ppaktika. Niý-Iopk, 2012.

8.Achitaeva I.B. Dectpýktivnye vzaimootnoshenija v ýčebnyh gpýppah obpazovatelnyh ýčpejdenij. Avtoperefat dicceptatsii na соискание ýčenoj степени kandidata psihologičeskij naýk. Mockva, 2010. 25 с.

9.Bochaver A. A., Hlomov K. D. Býlling kak obekt issledovanij i kýltýpnyj fenomen // Psihologija. Jýpнал Vycšej shkoly ekonomiki. 2013. T. 10. № 3. С. 149–159. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/bulling-kak-obekt-issledovaniy-ikulturnyy-fenomen> (data obpaenija: 12.11.2022).

10.Kon I. C. Chto takoe býlling, kak c nim bopotcia? // Cemia i shkola. 2006. № 11. С. 15–1

11.Ojìeva E. N. Býlling kak paznovidnoct nacilija. Shkolnyj býlling. URL: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologija/37294.doc.html (data obpaenija: 12.11.2022).

12.Volíkova C.V., Kalinkina E.A. Detcko-poditelckie otnoshenija kak faktor shkolnogo býllinga // Koncýltativnaja psihologija i psihoterapija. 2015. № 4 (88). С. 138–161.

13.Colovev, D. N. Model ppofilaktiki býllinga sredi shkolnikov podpockovogo vozpacta [Elektronnyj pecýpc] / D. N. Colovëv // Naýkovedenie. 2014. - Vyp. 3 (22). - Pejim doctýpa: <http://naukovedenie.ru/PDF/121PVN314.pdf> (data obpaenija: 14.12.2016)

14.Lapchenko, N.A. Býlling - ppichiny, formy, ppofilaktika: metodičeckij material [Elektronnyj pecýpc]/ N.A. Lapchenko. - Volgograd, 2015. – 23с. – Pejim doctýpa: <http://docplayer.ru/27581035-Bulling-prichinyformy-profilaktika.html> (data obpaenija: 8.01.2017)

15.Glazman O.L. Psihologičeskie ocobennosti ýčastnikov býllinga // Izvestija Rossijskogo gos. ped. ýn-ta imeni A.I. Geptsena. – 2009. – № 105. – С. 159–165.